

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО: КРОС-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядається питання про людський вимір життя Інформаційного суспільства, який, на думку автора, визначається через взаємини людей, їхні цінності, соціальні уявлення та інші ментальні утворення. Людські взаємини набувають більшого значення в Інформаційному суспільстві. Основну увагу автор приділяє міжнародному досвіду вивчення цінностей. Здійснено порівняння цінностей росіян і українців з цінностями фінів, які на початку 90-х років минулого століття досягли рівня Інформаційного суспільства.

The issue of the human aspect of information society, which, in the author's opinion, is defined through human interactions, their values, social attitudes and other mental formations is disputed in the article. Human interactions acquire greater importance in information society. The author pays special attention to the international experience in research of human values. The comparison of values of the Russians and Ukrainians with those of the Finnish, who reached the stage of information society in early 90s of the past century is done.

Інформаційне суспільство має одну точно визначену умову свого існування, без якої неможливо про нього навіть говорити: це комп'ютерні технології та сучасні засоби зв'язку. Їх наявність – необхідна матеріальна передумова Інформаційного суспільства (ІС). Але далеко не єдина, а за великим рахунком і не головна. Тому що будь-яке суспільство, в тому числі й Інформаційне, складають люди, які, з одного боку, набувають певних якостей, а з іншого, вступають у взаємини, які, на думку Р.Мертон, і визначають структуру суспільства. Разом із цим огляд публікацій свідчить, що дуже мало дослідників ІС пишуть про це. Західним соціологам це не так важливо, тому що ІС – це наступний етап розвитку суспільства, який природно народжується, виходячи з тих соціальних змін, що відбуваються в суспільстві і відповідають новим технологіям, які створені саме в ньому. Українські та російські дослідники, наслідуючи своїх західних колег, теж не звертають на особу користувача та його взаємини з іншими уваги,

тому що вважають їх неважливими (Шевчук, Голобуцький). Здається, що тільки відсутність або застарілість “заліза” і бідність, яка заважає більш широкому використуванню комп'ютерних технологій і засобів зв'язку, визначають наше відставання. Щоб було зрозумілим, про що йдеться, доведемо ситуацію до абсурду. Якщо в якійсь центральноафриканській країні в кожному оселю з фанери і гілок поставити комп'ютери і прокласти кабелі, стане таке суспільство з родоплемінним устроєм і хронічним голодом Інформаційним? Відповідь проста й однозначна: ні! Тобто річ, перш за все, повинна йти про людей як користувачів і будівників мереж, про рівень їх цивілізованості і відповідної готовності до життя в Інформаційному суспільстві.

Цивілізація виникає як відповідь на потреби людей. Швидкозмінні умови існування породжують нові технології, які задовольняють все більш складні потреби. Цей процес триває вже більш ніж мільйон років. Винахід засобів

приборкання вогню та використання його можливостей змінили життя людей і обумовили його численне зростання, подальше розселення з тропічної зони у місця з більш суворим кліматом. Створення праці або коп'єметалки для полювання на тварин привело до ще більших змін у самих людях первісного суспільства. Сьогодні цей процес творення технологій дійшов до космічних станцій та комп'ютерів, які задовольняють великі комплекси пізнавальних потреб людини. Одночасно з технологіями змінювались люди і соціальні форми суспільного життя. А тому, коли ми говоримо про розвиток ІС, коли приймається з цього приводу постанова Верховної Ради (січень 2007 р.), мова повинна йти про людину, про людський і соціальний капітал країни, його відповідність викликам часу.

Звернення до людини, її потреб і ментальних утворень обумовлено ще однією обставиною. Американський дослідник Д.Белл у 60-ті роки минулого сторіччя запропонував назву для нового суспільства, яке виникло в той час у США. Вперше в історії людства більше 60% населення було зайнято в сфері обслуговування, а не в матеріальному виробництві. Він запропонував назву "Постіндустріальне суспільство", а коли з часом виявилось, що основними засобами нарощування економіки є виробництво знань і обіг інформації, з легкої руки японців нове суспільство називають Інформаційним. Послідовники Д.Белла склали таблицю, в якій визначили ознаки Аграрного, Індустріального та Інформаційного суспільства. Вони визначили, що в Аграрному суспільстві основною виробничою одиницею була сім'я, а комунікація була зосереджена в колі "людина – природа"; в Індустріальному суспільстві це були відповідно матеріальне виробництво і комунікація "людина – машина". В Інформаційному суспільстві виробництво зосередилось в наукових закладах, а головною комунікацією стає "людина – людина". Це означає, що взаємини людей стали предметом досліджень, тому що саме вони визначають економічну і соціальну ефективність суспільства. Взаємини людей стали міждисциплінарною проблемою, яку вивчають у межах соціальної психології, соціології та антропології. Соціальну психологію та її практичний розділ "Тренінг людських умінь" було поступово введено у програми старших класів середньої та вищої школи західних країн, вперше для юристів США у 1952 році.

Нові засоби зв'язку швидко скоротили простір і потягли за собою принципово нове явище – глобалізацію. Саме у зв'язку з глобалізацією виник новий аспект соціально-психологічних досліджень – крос-культурна психологія, яка займається порівнянням культур, в тому числі і взаємин людей в різних культурах на всіх континентах. Ініціатором першого крос-культурного дослідження була транснаціональна

компанія ІВМ, яка замовила голландському антропологу Г.Хофстеде дослідження особливостей менеджменту в країнах, де знаходились її філії. Фактично досліджувались особливості ділових взаємин у 100 країнах світу, в тому числі й Україні. Для самої України це дослідження пройшло майже непомітно, і тільки з російської статті Латових ми дізнаємося, що в Україні в 1999 році під керівництвом І.Агеєвої було проведено дослідження за методикою Хофстеде, яке показало більш високий, ніж в Росії, індекс індивідуалізму (70 проти 50), більш низькі показники по факторах "дистанція влади" (70 проти 90) і "уникнення невизначеності" (90 проти 63) (Латова, Латов). Ці показники більшої близькості української управлінської культури до загальноприйнятих у Європі виявилися дуже важливими, тому що саме за ними визначаються такі доленосні для країни рішення, як вступ у ВТО, приєднання до плану дій НАТО, а в майбутньому – і вступ до Євросоюзу. Тому вважаємо за необхідне внести ясність у ці порівняльні індекси.

Коли наприкінці 70-х років Г.Хофстеде розпочав перше міжнародне дослідження культури управління, він за основу взяв тест М.Рокича. В результаті вчений вперше запропонував усі управлінські культури світу розділити за чотирма критеріями:

- *індивідуалістичні і колективістичні культури*, рішення в яких ухвалюються різними способами: або на основі і з урахуванням думки кожного індивіда, або однією особою, але діючою на благо всього колективу;
- *маскулінні та феміністичні культури*, які визначаються правами жінок у суспільстві, їх впливом на стан політики і економіки в соціумі;
- *культури з короткою або довгою дистанцією влади*, що пов'язано або з партнерськими (коротка), або з ієрархічними (довга) відносинами в суспільстві;
- *уникнення невизначеності в управлінні*, коли спостерігається тим більше написаних і довгих інструкцій, чим слабкіше впорядковані ділові відносини і традиції взаємодії. У сталих індивідуалістичних країнах людям і без інструкцій зрозуміло, як вони повинні діяти, в тому числі і в умовах демократії.

Фактично Г.Хофстеде всі культури поділив на три групи: 1) західні (індивідуалістичні), 2) східні (колективістичні) і 3) змішані, або прикордонні, до яких віднесені Росія, Україна, Туреччина, Греція, Південна Італія, Іспанія, Португалія та ін.

Подальший розвиток крос-культурних досліджень вивів на авансцену метод тестування, запропонований професором Єрусалимського

університету Ш.Шварцем. За його методом також було опитано більше 100 тисяч людей у 100 країнах світу. На основі цих даних Шварц створив карту світових культур, де спостерігається співпадіння з даними Хофстеде, тому що культури також поділяються на індивідуалістичні та колективістичні. Тестування за методикою Шварца поки що в Україні не проводилось, але, згідно з його даними, Росія, Польща і Грузія віднесені до поля колективістичних культур.

Волею долі автор цих рядків опинилась у ситуації реального порівняння культур України і Фінляндії, які, за Шварцем, треба віднести до протилежних. На його карті культур Фінляндія знаходиться на крайньому полюсі індивідуалістичних культур, яким притаманне прагнення до егалітаризму, тобто до рівності у людських відносинах, на протилежність східним, які сповідують у відносинах людей ієрархію, наприклад Японія і Китай. За Шварцем, країни Східної Європи, в тому числі і згадувані Росія, Польща і Грузія, знаходяться у полі культур колективістичних і тяжіють до консерватизму (Філіпіни, Індонезія), на протилежність Автономії, Інтелектуальної (Франція) і Афективної (США, Великобританія).

Фінляндія на початку 90-х років вийшла на рівень Інформаційного суспільства, коли у виробництві послуг зайнято близько 70% населення. Країна повністю забезпечує себе продуктами харчування, незважаючи на те, що в сільському господарстві зайнято всього 2,5% населення; вона активно експортує молочну продукцію, оскільки виробляє 2% молока ЄС, хоча її 5-мільйонне населення складає тільки 1% населення об'єднаної Європи. Головним же аспектом порівняння є та обставина, що Фінляндія не має в своєму історичному минулому періодів існування високої культури. Довгий час це була одна з найбідніших країн Європи з найважчими кліматичними умовами і повною відсутністю корисних копалин. Кількісний склад населення не дозволяв навіть створити державу, на початку XIX ст. в країні жили всього 0,3 млн фінів. Культурний підйом другої половини XIX ст. у Східній Європі привів у Фінляндії до практичного втілення ідей романтичної філософії І.Канта і Г.Гердера про необхідність побутової культурної освіченості народу. Грамотності фіни досягли ще в середині XVIII ст., лютеранська церква не освячувала шлюб чоловіка, який не вмів читати Біблію, з 1721 р. Сто років послідовного розвитку людського капіталу привели фінів до Інформаційного суспільства без важкого проходження феодалізму і майже обминаючи Індустріалізацію. Всі ці обставини не залишають ніякого шансу теорії історичного матеріалізму К.Маркса, не витримує випробування ідея соціального прогресу з поступовим

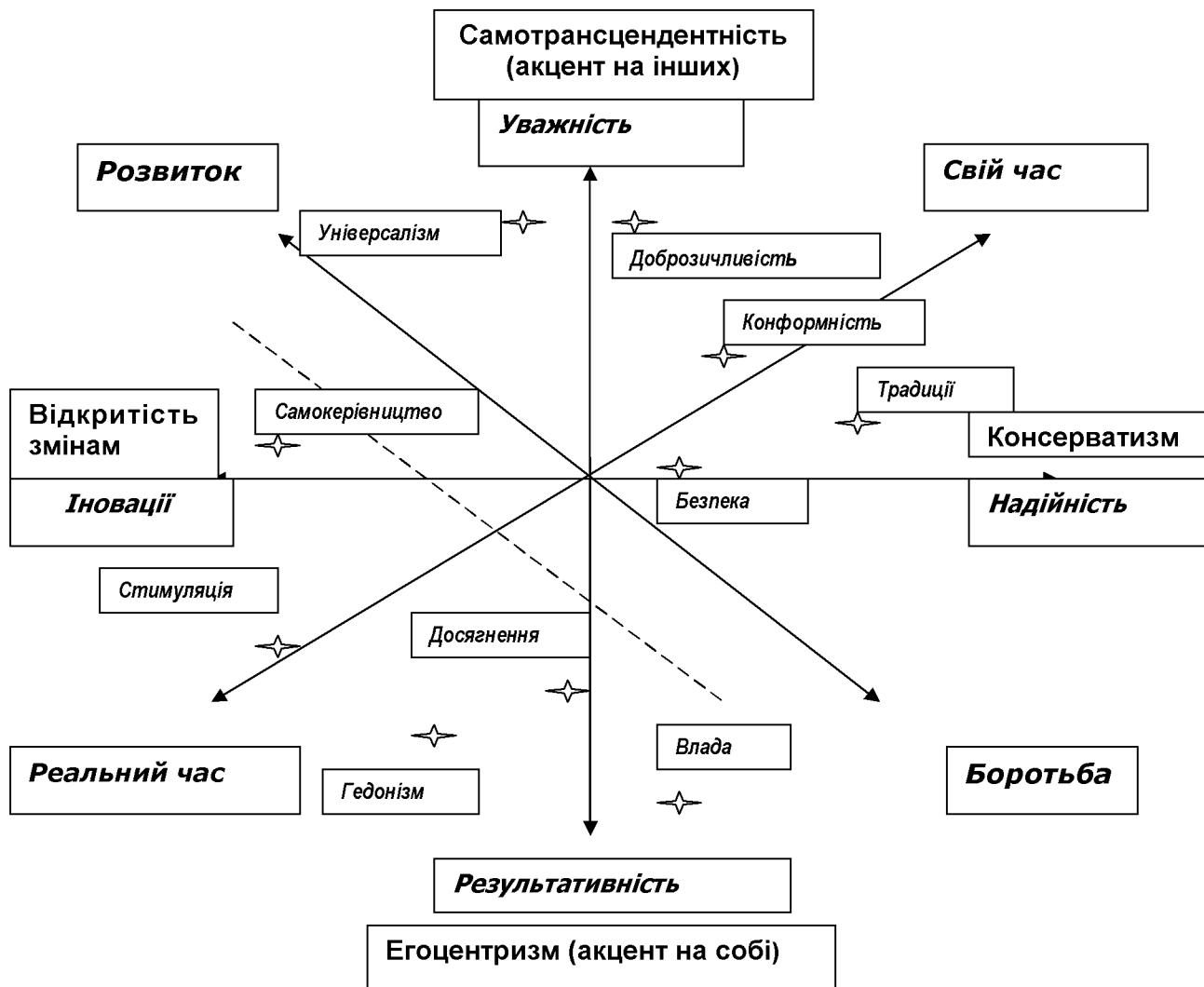
проходженням обов'язкових фаз розвитку. Разом із цим теорія соціальної еволюції, яка природно накладається на наше історичне знання, ставить перед нами питання: що саме дозволило Фінляндії швидко вийти на рівень ІС?

Починаючи з роботи М.Вебера "Протестантська етика і дух капіталізму", ми шукаємо відповіді на ці питання в області "духу", а точніше, аналізуючи ментальність людей. Саме до таких найбільш стародавніх ментальних утворень людства належать цінності, які є у всіх народів і відлилися в певні слова-поняття, які, незважаючи на свій абстрактний зміст, легко розуміються людьми. Це такі поняття, як Здоров'я, Добробут, Благополуччя родини, Доброзичливість, Чесність, Світ краси, Влада тощо. Більшість цих цінностей фіксується дослідниками і в населення України.

Перед тим як розповісти про цінності реально існуючого ІС, треба зауважити, що в Україні всі покоління як головні цінності називають такі: Сім'я, Здоров'я, Матеріальне благополуччя (Шангіна). Такі ж цінності були притаманні фінам у 60-ті роки. Виходячи з класифікації Белла, Україна все ще перебуває у стані незавершеності періоду Індустріального суспільства, якщо не за структурою виробництва, то за настроями населення, більшість якого ностальгічно згадує активно працюючі на коксованому вугіллі доменні печі та колгоспи, що активно руйнували навколишнє середовище. Зберігаються в Україні і способи життя Аграрного суспільства, коли величезний відсоток населення, незважаючи на професійну діяльність, продовжує активно вирощувати на так званих "дачах" і у своїх садибах продукти харчування і консервувати їх для вживання взимку. Майже 30% населення проживають у селі, але все ще не здатні нагодувати країну, незважаючи на сприятливі кліматичні умови. Пошук причин "відставання" країни привів нас до вивчення цінностей і соціальних уявлень, які керують діями людей. Тому для нас важливо, якими цінностями керуються фіни, за рахунок чого ментальність народу виявилася рівною викликам часу і дозволила швидко вийти на рівень Інформаційного суспільства.

15-річне вивчення цінностей Мартті Пуохиніємі у Фінляндії на основі тесту Ш.Шварца дає нам добрий приклад напрямку досліджень і визначає базу для порівняння цінностей українців і фінів. У ході досліджень М.Пуохиніємі було опитано більше 10 тисяч респондентів, що дало можливість встановити зміни, які відбулися в країні за роки існування Інформаційного суспільства. Всі цінності, запропоновані Ш.Шварцем, притаманні фінському суспільству, і ті, що називають колективістичними, тобто спрямовані на збереження життя суспільства, і ті, які пов'язують з індивідуалістичними культурами, що відстоюють права індивіда. За всі роки

спостережень вони практично не змінили свого становища в списку за рівнем пріоритетності.

Карта цінностей у фінському суспільстві у 1991-2005 роках (Martti Puohiniemi, 2006, s.). Перервною лінією означена "Міжпоколінна стіна"

Найбільш важливим фактом є той, що між молодим поколінням і людьми зрілого віку є так звана "міжпоколінна стіна" (див. Карту цінностей). Річ у тому, що молоді фіни орієнтовані на реалізацію свого потенціалу, а тому вище оцінюють егоцентричні цінності, пов'язані з досягненнями, гедонізмом і стимуляцією. Вони також більше, ніж старші покоління, відкриті для змін і прагнуть самостійності (самокерівництва). У зв'язку з цим частіше обираються такі цінності, як Свобода, Творчість, Незалежність, Сміливість, Цікаве життя, Пригоди, Задоволення своїх бажань і т.і. Представники старшого покоління більше орієнтовані на цінності збереження спільноти, а тому частіше вказують на такі цінності, як

Доброчливість, Конформність, Безпека, Традиції. Обидві групи чітко орієнтовані на цінності Універсалізму, які майже невідомі і погано зрозумілі в пострадянських країнах. До цінностей Універсалізму належать Рівність, Справедливість, Єднання з природою, Відкритість новому і Уважне ставлення до думок інших, Світ краси і Захист навколишнього середовища. Межа між цінностями молодих і зрілих людей пролягає в полі індивідуалістичних культур, що означає більшу прихильність всієї популяції до Іновацій, Гедонізму і Досягнень.

Разом із цим по виборці в цілому перші 3 місця належать все ж таки просоціальним цінностям, які допомагають збереженню суспільства з часів життя первісної людини.

1-е місце займає найбільш важлива у фінському суспільстві цінність – **Добррозичливість**, пов'язана з такими просоціальними мотивами людської взаємодії, як доброта і чесність взаємин, відповідальність, поблажливість, дружба і зріла любов. Добррозичливість – не просто цінність, яку сповідують і в Росії (Карандашев, с. 44), це повсякденна поведінка людей, коли в кожному магазині і в кожній установі тобі прагнуть допомогти і зустрічають обов'язковою посмішкою, а тому Добррозичливість носить у суспільстві характер повсякденності.

2-е місце – **Безпека**, яка у фінів – це не тільки захист від зовнішніх ворогів, а безпека в повсякденному житті, починаючи від розмітки на автостраді та обов'язкової каски для маленького велосипедиста і закінчуючи безпекою на кожному робочому місці. На таку безпеку спрямована вся організація суспільства, і це, дійсно, одна з національних ідей. Росіяни також віддають їй друге місце, але соціальний зміст цієї цінності дещо інший, він спрямований скоріше на захист від зовнішніх “ворогів”, ніж на підтримання здорового способу, життя. Як помітила Л.Шангіна, соціальне уявлення українців про здоров'я також обмежується тим, що за нього охоче п'ють, але при цьому багато курять і не займаються фізичною культурою, а бабусі по наших містах не ходять “скандинавською ходою” з палками у кросовках і спортивному одязі.

3-е місце – **Універсалізм**, який припускає у фінському суспільстві розуміння, терпимість, захист благополуччя людей і природи. Ця цінність у фінів більше орієнтована на збереження і благополуччя навколишнього середовища, відносин між людьми. Це увага до чистоти повітря і води, стану лісів і полів, благополуччя всіх: дітей, старих, інвалідів, домашніх і диких тварин. Це вимогливість до якості харчових продуктів і довіра до всього, що вироблено і створено у власній країні. Цінності Універсалізму погано розуміються росіянами і українцями, соціальні уявлення яких все ще залежать від 70-річної комуністичної пропаганди. А тому цінності Універсалізму займають у виборці 6-е місце у школярів і студентів і 7-е – у засуджених росіян (Карандашев, там же).

4-е місце – **Конформність** як заборона і запобігання дій, що можуть завдати шкоди іншим людям і співтовариству в цілому. Протягом останніх 10 років Конформність і Універсалізм мінялися місцями за результатами опитувань в 1999 і 2005 роках. Зміст цієї цінності передбачає Ввічливість, Самодисципліну, Повагу до батьків та навколишніх. У росіян вона на 5-му місці у молодих і 7-му – у засуджених.

5-е місце – **Самокерівництво**, яке передбачає самостійність мислення, вибору

способів дій, творчої та дослідницької активності, прагнення до автономності і незалежності, заперечення ієрархії. Зовнішньо у фінському суспільстві це проявляється у звичай звернення людей один до одного на “ти”, навіть дітей до вчителя і студентів до професора, не кажучи про те, що в ділових відносинах ця форма партнерського спілкування стала загальноприйнятою. У молодих росіян самокерівництво передбачає, перш за все, самостійність і незалежність і стоїть на 4-му місці, у засуджених – на 6-му.

6-е місце – **Гедонізм**, який у фінському суспільстві цілком виправданий зручністю і комфортабельністю побуту, прагненням до гармонії у ділових взаєминах людей. Умови життя і напруженість праці такі, що боротися зі штучними труднощами немає часу. Разом із тим гедонізм не допускає неробства, лінощів, нехтування потребами оточуючих. За результатами чотирьох опитувань гедонізм двічі займав 5 рядок у рейтингу. У молодих росіян він на 7-у місці, а у засуджених, які можуть про нього тільки мріяти, він на 2-му.

7-е місце – **Досягнення**, яке передбачає прагнення до успіху за допомогою соціальної та професійної компетентності. В суспільстві цінуються інтелект, інноваційний потенціал особи, творчі вміння в практичній діяльності. Досягнення особливо цінуються у виробничій сфері. Молоді росіяни поставили його на важливе 3-є місце, що свідчить також про тяжіння до індивідуалістичної культури.

8-е місце – **Стимуляція** як потреба в різноманітності та глибоких переживаннях для підтримки оптимального рівня активності. Ця потреба у Фінляндії найбільш властива молодим жінкам 14-28 років. Тому по виборці в цілому вона займає 8-е місце, хоча в молодих вона стоїть на значно вищих позиціях. Соціальний зміст цієї цінності у молодих росіян (також 8-е місце) – це, скоріше, бажання не ризикувати і не шукати пригод, а на думку Л.Почебут, – втрата пасивності (Почебут, с. 237).

9-е місце – **Традиції** як підтримка традиційних способів поведінки, які стали символом національної солідарності та забезпечили виживання соціуму. Окрім традиційної прихильності до цінностей лютеранської релігії, що вимагає від людини працьовитості, старанності та чесності, фіни пишаються своїм умінням доводити кожную справу до кінця, завзятістю (sisu) і моральними якостями. Традиції росіян займають ту ж саму позицію, але потребують додаткового дослідження соціальних уявлень щодо змісту.

10-е місце – **Влада** як досягнення і збереження домінуючої позиції в суспільстві. У фінському суспільстві влада і багатство чітко розділені. Якщо людина хоче досягти багатства, йому не потрібна влада в соціумі; до соціальної

влади прагнуть як до способу служіння інтересам суспільства. Це не означає, що представники влади бідняки, але точно не мільйонери (Puohiniemi, s. 56). У росіян ця цінність також займає останнє місце, незважаючи на те, що влада і матеріальне благополуччя і в Росії, і в Україні – категорії взаємозалежні.

Згідно з дослідженнями, М.Пуохініємі, цінності виявилися найтісніше пов'язаними з віком і статтю. На індивідуалістичні цінності (стимуляція, досягнення і гедонізм) більше орієнтовані чоловіки і молодь обох статей, яка в будь-якому суспільстві є носієм інновацій. Жінки середнього віку і старі люди виявилися зосередженими в квадраті колективістичних цінностей: традиції, безпека, доброзичливість і конформність. Подібний розподіл цінностей серед чоловіків і жінок, молодих і старих не стільки продикуваний культурою, скільки закладений генетично, а тому буде присутній у будь-якій культурі, в тому числі і в українському суспільстві. В молоді роки людина може цінувати незалежність і свободу, а в старості – благополуччя і життєвий комфорт. Чоловіки більше прагнуть досягнень і освоєння нового досвіду, а жінки орієнтовані на традиційні цінності – любов і сім'ю.

Незважаючи на те, що в Україні дослідження за допомогою тестової методики Ш.Шварца тільки розпочинаються, можна вже говорити про деякі висновки.

Крос-культурна психологія нам доводить, що формування поведінки людей обумовлено, перш за все, екологічним контекстом, тобто природно-кліматичними умовами існування. На відміну від інших популяцій, всі майбутні європейці жили в дуже складних умовах. Такий лагідний за кліматом і цілком освоєний Європейський континент був колись зовсім не таким гостинним. Приблизно кожні 30 тисяч років на його теренах наставало заледеніння, коли в районі сучасного Києва стояла двокілометрова льодова стіна. Європейці жили на території, більш ніж удвічі меншій за сучасну, а племена спілкувалися між собою за течією Дунаю. У всіх європейців сформувалися схожі цінності та своєрідні соціальні уявлення про них, вони і сьогодні визначають життя європейських суспільств.

Саме кліматичні умови визначили і соціально-політичний контекст існування, який визначався рівністю кожного члена спільноти при прийнятті колективних рішень і прагненням до справедливого розподілу. Ці цінності стали, з одного боку, змістом колективного несвідомого, а з іншого – сприяли виникненню стародавніх демократій від грецьких полісів до Київської Русі та Новгородської республіки.

Екологічні труднощі життя на території Фінляндії, яка була заселена тільки 10 тисяч років тому фіно-угорськими племенами (за

однією з версій, вони прийшли з території сучасної України), змусили популяцію довше зберігати просоціальні характеристики поведінки, які дозволяли виживати в складних умовах. Головними рисами просоціальної поведінки є так звана допомагаюча поведінка, доброзичливість і відсутність агресивності у ставленні до "своїх" (Мейжис, Почебут, с. 132-138). Екологічний аспект обумовив і засоби існування людей.

Фіни пізніше за всіх стали землеробами, вони довше за всіх на Європейському континенті зберігали форми соціального життя первісних європейських спільнот мисливців-збирачів, традиції Рівності прав і Справедливості розподілу здобичі. А тому фіни не підтримують ієрархічних стосунків середньовіччя, розповсюджених в європейських країнах, де зберігаються форми життя Традиційного суспільства (Польща, Росія, Україна, Південна Італія, Португалія, Іспанія). Тож збережені цінності фінів стали тим прямим шляхом до ІС, який передбачає відносини рівності в культурі європейців.

Розміщуючи на карті цінностей країни Східної Європи в полі колективістичних культур, Шварц не враховує зміст соціальних уявлень про цінності. Прихильність до традиційного способу життя – це не близькість до ієрархічних країн Сходу, де ієрархія приводить до гармонії взаємин людей. Європейська ієрархічність пов'язана з традиціями Аграрного суспільства, які все ще визначають відносини людей, їх ставлення до влади і один до одного.

Таким чином, досвід Фінляндії, шлях її історичного розвитку, який неможливо пояснити з точки зору теорій XIX ст., пропонує нам звернення до крос-культурної психології, яка намагається знайти такі класи змінних, які дозволяють пояснити полілінійність розвитку людства та існуючі культурні феномени їх існування. Крім того, розглядати будь-які соціальні досягнення людства більше неможливо без урахування досягнень антропології останніх десятиліть. Доведення того, що вік людства нараховує більше мільйона років, потребує більш уважного розглядання тих рис і соціальних якостей людини, яких вона набула в процесі виживання в жорстких умовах боротьби за своє існування і поступового розвитку, аж до межі ІС, яке можна розглядати як справжній початок дійсного існування людства. Фінляндія пройшла найкоротший шлях від первісного до Інформаційного суспільства, не маючи у своїй історії ні античності, ні епохи Відродження, але зберігаючи соціальні уявлення про цінності первісного суспільства, форми просоціальної поведінки і засвоївши з лютеранством досягнення раціональності європейської духовної еволюції.

Література

1. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности. – СПб., 2004.
2. Латова А.В., Латов Ю.В. Российская экономическая ментальность на мировом фоне // Общественные науки и современность. – 2001. – № 4.
3. Лебедева Н.М. Базовые ценности русских на рубеже XXI века // Психологический журнал. – 2000. – №3. – С. 73-87.
4. Мейжис И.А., Почебут Л.Г. Социальная психология общественного развития. – К., 2007.
5. Почебут Л.Г. Психология социальных общностей. – СПб., 2002.
6. Шангина Л. Народ золотой середины? Эскиз социально-психологического автопортрета // Зеркало недели. – 2000. – 4 марта. – № 9.
7. Шевчук О., Голобуцький О. E-Ukraine. Інформаційне суспільство. – К., 2001. <http://www.e-ukraine.biz/ukraine4.html>
8. Puohiniemi M. Täsmälämän ja uusyhteisöllisyyden aika. – Vantaa: Limor kustanus, 2006.
9. Schvarts S.H. Universals in the Content and structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. In M.Zanna (ed): Advances in experimental social psychology, vol 25. Oralando, FL: Academic,1992.